

«Сейфуллин окулары – 18(2): « XXI ғасыр ғылымы – трансформация дәуірі» халықаралық ғылыми - практикалық конференция материалдары = Материалы международной научно-практической конференции «Сейфуллинские чтения – 18(2): «Наука XXI века – эпоха трансформации » - 2022.- Т.III. Ч.I. – Б.15-20

I. ЕСЕНБЕРЛИННИҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» РОМАНЫНДАҒЫ ЗАТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ

Мырзағалиева А., студент

Амангелді А., оқытушы

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр - Сұлтан қ.

Қазақ тіліндегі сөздік қордың ең құнарлысы болып саналатын заттық мәдениет лексикасына жататын сөздер өте көп. Бұл атауларды тілдің ең көне қабатына жатқызуға болады. Өйткені бұл сөздер ұзақ уақыт бойы белсенді қолданылуда болып, уақыттың қатал тезінен, сұрыптауынан өтіп, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, біздерге жетті.

Белгілі қаламгер І. Есенберлиннің шығармалары, әсіресе, тарихи романдары заттық мәдениет лексикасына жататын тілдік деректерге өте бай. І. Есенберлиннің “Көшпенділер” трилогиясында тұрмыстық зат атаулары да, киім-кешек, қару-жарақ, киіз үйдің жабдықтары да, қолөнер бұйымдары да, т.с.с. тұнып тұр. Сондықтан трилогиядағы заттық мәдениет лексикасына жататын сөздерді түгелдей қамту мүмкін болмағандықтан, мақалада тек жылқы шаруашылығына қатысты заттық мәдениет атауларына тоқталуды жөн көрдік.

Романда жылқыға қатысты тілдік деректер, жылқы шаруашылығына қатысты сөздер өте көп. Бұл түсінікті де. Өйткені, көшпенді өмір салтын ұстанған далалықтар үшін жылқының маңызы өте зор еді. Мінсе – көлік, іпсе – сусын, жесе – тамақ болған жылқының орны бөлек болатын. Ат үстінен ұйқы алған жаугершілік заманда елдің ішкі, сыртқы саясатын реттеу, азаттығын сақтап қалу сияқты ірі мемлекеттік мәселелердің шешімін табуы атты әскерсіз мүмкін емес еді. Сыртқы жаудан қорғану, келешек ұрпақтарға ата-бабадан мирас болып келе жатқан ұлы даланы бөлшектемей аманат ету үшін жауынгер халыққа тек түгі бар жүрек, қуатты білек қана емес, жауынан қашса, құтылып, қуса жететін, төзімді, белді әрі жүрдек жылқы ауадай қажет еді. Ұшы-қиыры жоқ ұлан даланы мекендеген аз ғана қазақ халқы үшін жылқының маңызының қаншалықты болғаны І.Есенберлиннің “Көшпенділер” тарихи трилогиясының оқиғалар желісінен де байқалады.

Жылқы шаруашылығына қатысты заттық мәдениет лексикасына: *ер-тоқым, ат көрпе, ат дорба, ат жабу, атұлтан, ат-арба, ат-сайман, ат-тұрман* тағы сол сияқты сөздер жатады. Трилогияда жылқы шаруашылығына қатысты төмендегідей тілдік деректер кездеседі: *ер-тоқым, ат дорба, т.с.с.* Шығармадағы жылқы шаруашылығына қатысты заттық мәдениет

лексикасын өз ішінде шағын топшаларға бөліп қарастыруға болады, мәселен: 1) ер-тұрман атаулары; 2) жылқыны бағуға, сынауға, баптауға қажетті құрал атаулары, 3) жылқыдан алынатын өнім атаулары және өнім алуға, сақтауға қажетті заттар (ыдыстар).

Атжанды халық болғандықтан, қазақ тілінде ер-тұрман атаулары да көптеп кездеседі. Ер-тұрманның әрбір бөлшегі атқұмар халықтың көзінен таса қалмай, белгілі атауға ие болған. С. Қасимановтың “Қазақ халқының қолөнері” [1] атты еңбегінен ер-тұрман атауларын, оларды қалай, неден жасау керек деген сауалдарға жауап табуға болады.

Ат-тұрман атауларына *ер, тоқым, тебінгі тоқым, ішпек, ішкілік, терлік, айыл, шап айыл, төс айыл, кер айыл, құр айыл, тартпа айыл, алдыңғы айыл, жүген, жырым, ауыздық, тізгін, қос тізгін, жақтау, желкелік, сағалдырық, кекілдік, кеңсірік, сулық, шаужай* т.т. жатады. Трилогияда ең жиі қолданылған осы ер-тоқым, әбзел атаулары. Жаугершілік заманында ат-тұрманы сай жауынгер ерекше құрметке ие еді. Осы атқа қажетті құрал-жабдықтарды түгендеп сайлау үшін, әрине, сарбазға құрал-жабдықтардың атауларын ғана емес, олардың құрамдас бөлшектерінің де атауларын білуі шарт. Романда жылқыға қажетті құрал-жабдықтар мен олардың бөлшектерінің атаулары да молынан қамтылған. Романнан мысалдар келтірейік. *Астындағы сайгүлік жүйрігінің ат-әбзелі, жүген-құйысқаны, өмілдірігі – бәрі сары алтынмен апталған* [2]. *Жаңа гана аллаға ақсарбас қой айтып, жауға қарсы бірге аттанбақ боп бәтуаласқан Бабасұлтан бір топ әскер басы батыр адамдарымен ешбір күмәнсіз тұрған Жәлім сұлтанның қасына келіп, атының шаужайынан ұстай алды* [2]. *-...Белдеріне байлаған аттардың шылбырларын кесіңдер, ер-тоқымдарының оң үзеңгілерін шешіп алыңдар!* [3].

Осы топшаға қатысты ер-тоқым, ат-тұрман лексемалары жинақтаушы мәнде жұмсалады. *Ер-тоқым* деп атқа мініп-түсуге лайықталған, ер-тоқымды ат үстіне бекітетін бүкіл тұрманы толық, атқа ерттей салып, айылын тартқан соң, міне жөнелуге дайын тұрған тас түйін жабдықты айтатын болса, ал *ат-тұрман* лексемасы аттың “ер-тұрманға”, “айыл-тұрманға” жататын барлық жабдық тобы деген мағынада жұмсалады. Демек, ат-тұрман лексемасының мағынасы ер-тоқым дегеннен гөрі кеңірек ұғымды қамтиды. Яғни, ат-тұрманға ер-тоқыммен қоса *айыл-тұрмандар* (баулар, тартпалар, белдіктер т.с.с.) атаулары қоса енеді. Ер-тоқым – жалпы атау, оның құрамдас бөліктері: *ер, тоқым*. Тоқым ұғымына – *тебінгі тоқым, ішпек, ішкілік, терлік* сияқты төсеніш жабдықтар кіреді. Тоқым атаулының барлығы да таза киізден жасалады. Ал *ер* деп атқа салт міну үшін ағаштан, темірден, киізден жасаған жабдықты, ердің қаңқасын атайды. Аттың басарқасын баспайтын (атқа тимейтін) етіп жасалған ер-тоқымның негізгі бөлігі. Ердің өзінің бірнеше түрі болады, мәселен: “қазақ ері”, “қоқан ері”, “құранды ер”, “ашамай ер”, “қазықбас ер”, “орыс ері” деп аталатын түрлері бар. Ердің жасалу үлгісіне қарай “арғын ері”, “найман ері”, “дулат ері”, “мұрын ері” деп аталатын түрлері бар. Қоқан ерін негізінен әйелдер мен қарттар пайдаланады. Мұндай ердің арт жағы жалпақ, отыруға ыңғайлы келеді, бірақ атқа ауыр ер. Құранды

ер – ерлердің ішінде жасалу жағынан өте күрделі, берік және жайлы да әдемісі. Мұндай ерді түрлі жеміс ағаштары, қарағаш, теректен, 18 бөлек ағаштан, кейде одан да көп бөлшектерден желімдеп құрастырады. Ердің құрамдас бөлшектерін жонып, қиюластырып қосуды *ер қосу* деп айтады.

Ердің бұлардан басқа да түрлері бар. Мәселен, *ашамай ер* – жас балаларға арналып жасалады, алды-арты биік сүйемелі келеді, ал *ойма ер* – алдыңғы, артқы қас, екі қаптал, белағаш деп аталатын бес бөлек ағаштан ойылып жасалатындықтан ойма ер, ойма *қасты ер* деп аталады.

Әшекейіне қарай күміс ер, алтын ер деп те атайды. *Күміс ер* деп күміспен сәнделген ерді айтады. Көбінесе әйел қауымына арналады. Екі түрі бар: оның бірі – жаппай күміс ер, екіншісі – күмістелген ер деп аталады. Ертеде, әсіресе, қыз-бозбаланың, сал-серінің, күйеу-қалыңдықтың ерлері күмістеліп жасалатын болған. Сол сияқты мұндай ерлерді жорғалар мен атышулы сәйгүліктерге арнап жасатқызған, сыйға тартқан. *Алтын ер* деп күміс ер сияқты ердің бөлшектері алтынмен өрнектелген, иесіне өте қымбатқа түссе де сән-салтанат, мақтаныш үшін жасалған ерді айтады.

Айыл-тұрман атауларына: *айыл, шап айыл, төс айыл, кер айыл, құр айыл, тартпа айыл, алдыңғы айыл, жырым* т.б. жатады. Қайыстан, құрдан, былғарыдан жасалған, ер-тоқымды ат үстіне бекітіп тұратын, аттың бауырынан орай тартылатын жалпақ тартпа бау айыл деп аталады. Шап айыл – бұл ердің арт жақ қасының астынан тағатын айыл. Оны кейде артқы айыл деп те атайды. Ал ердің үстінен бастыра тартатын тұтас төс айыл – кер айыл делінеді.

Жүген – мініп-түсетін, артып-тартатын, жегілетін жылқының басына кигізілетін ауыздығы бар тұрман. Жүген ат басын тілеген жаққа бағыттауға, тілеген сәтте атты тоқтатуға қажет. Жүген ат-көлікті ырыққа көндіру үшін, шу асауды үйрету үшін қажет. Ат басына ілінетін осы жүгеннің – ауыздық, тізгін, қос тізгін, жақтау, желкелік, сағалдырық, кекілдік, кеңсірік, сулық, шаужай атты құрамдас бөліктері бар. Бұлардан басқа жасалған материалдарына қарай қайыс жүген, құр жүген, өрме жүген, былғары жүген, түйме жүген, шытырмалы жүген, күміс жүген сияқты түрлері бар. Жылқының – жүгені, ауыздығы, тізгіні, түйенің – бұйдасы мен итпесі, сиырдың – мұрындығы сияқты тұрмандар аты басқа болғанмен, мазмұны – бағындыру деген бір-ақ ұғымды береді. Қазақтар тыңдамай кетті, бағынбады дудің орнына жүгенсіз кетті, жүгенсіздік деген тәрізді сөздерді қолдана береді. Жылқының жүгеніне, ауыздығына, тізгініне қатысты пайда болған сөз орамдары да тілімізде кездеседі: жүген-құрық тимеген, жүгенсіз кетті, тізгінін жиды, тізгінінен айырылды, тізгінін берді, тізгін тартты (тарта сөйледі), тізгін тартар бер!, тізгін салмады, тізгін көшті (тиді, ұстады)/тізгінін өз қолына алды, тізгіндеп ұстады, тізгінге жабысты, тізгін берді/тізгінді босатты (жіберді).

-дырық/-дірік тұлғалығының мәнін тілші ғалымдар түрліше береді. Ғалым С. Аманжолов көзілдірік сөзіне талдау жасау арқылы ашады: көз – зат есім, -іл – екінші жақ бұйрық рай етістігі, -дыр - өзгелік етіс жасайтын формант немесе тұр етістігі, -ық – зат есім жасайтын жұрнақ. Ғалымның

пікірін кейбір ат-әбзелдеріне қолдансақ, мәселен, сағалдырық, өмілдірік т.б. олардың мазмұны айқындала түседі. *Сағалдырық* – жүген мен ноқтаның ат алқымы астынан орап тұратын бауы. Ат басынан жүген мен ноқтаның сыпырылып түспеуі үшін жасалған бөлшек. Сағалдырықтың өзі екі бөлек жасалады да, бір басы жүген жақтауына бекітілген қамшылар жақ бауы ұзындау болады да, ат сағасынан орап келіп, мінер жақ бауға тоға арқылы жалғастырылған. *Өмілдірік* – ер-тоқымның кейін кетпеуі үшін ат омырауына тағылатын тұрман. Оның алдыңғы екі қапталдағы шеттікке жырым арқылы бекітілетін және ердің алдыңғы қасына іле салатын түрлері бар. Бірінші түрі әйелдер тұрманына арналған да, екінші түрі ерлер тұрманына арналған. Ердің қасына ілінетін түрлерінің мінер жағы жырымды, айылбасты немесе жырым өткізіп шалынатын бүлдіргелі келеді. Ерлер өмілдірігі – екі жақтау, бір жырым, бір айылбас, не бүлдірге, бір салпыншақ сияқты бөлшектерден тұрады. Ал әйелдерге арналған тұрманның өмілдірігі – екі жақтау, бір не екі айылбас, бір салпыншақ, кейбірінде төс бау болады. Жасалу үлгісіне, сән мен сапасына қарай былғары, қайыс, өрмелі, түймелі, үзбелі, шытыралы, алтын, күміс өмілдірік деп аталады. *Бұл Жәнібек сұлтанның екінші әйелі, Алтын хан еліндегі монғолдармен аралас отырған көшпелі Керей руының қызы Жаған бикем. Бұның астында аты шулы “Күй-аяқ” атанған ақбоз жүйрік, Рабиу-Сұлтан-Бегімнің ер-тоқымындай ат-әбзелін алтын жаппаған, жүген-құйысқаны, ат кеудесіне түсіре салған өмілдірігіне дейін бәрі қақтаған ақ күміс... [2].*

Зерттеуші Ә. Нұрмағамбетұлының дәлелдеуіне жүгінсек, мысалдағы *құйысқан* атауының беретін мағынасы төмендегідей: “...түркі тілдері сөздігіне жүгінейік. Ал ондағы “кудичақ” тұлғалы сөз қазіргі қазақ тіліндегі “құймышақ” дегенді білдірсе, қазіргі чуваш тіліндегі “хыдж” біздегі “арт”, “бөксе” сөздерінің орнына жүреді. Бұлардан байқайтынымыз, сөздің ең алғашқы түбірі “қуд”, қазіргі тілімізде “қүй” болып өзгерген. Демек, бұл “құйысқан” сөзінің бірінші буыны.

Ал тунгус-маньчжурларда “ношшан” тұлғалы сөз “қайыс” мағынасында қолданылады. Енді алғашқы “қүй” түбіріне “ношшан” сөзін қоссақ, “қүйношшан” тіркесі шығар еді. Бұл тіркес “құйрық қайыс” деген мағынаны білдіріп, қазақ тілінің заңдылығы бойынша, “*құйысқан*” болып өзгерген” [4].

Зерттеуші *өмілдірік* атауына да дәйекті дәлелдемелер ұсынады: “Ердің алдыңғы жағына байланып, аттың омырауы арқылы алдыңғы тартпаға бекітілетін жабдық. Оның атқаратын қызметі – ерді кейін жібермеу. Аттың кеудесі түркі тілдерінің кейбіреуінде осы түбірмен дыбыстас сөздермен аталады. Мысалы, өзбекше – “өмген”, хакас тілінде “омуз” біздегі “омырау” мағынасын береді. Осы сөздер сәл өзгере келіп, “өмілдірік” сөзінің түбірін тудырған. Одан әрі “өміл” түбіріне кейінгі кезде қазақ тілінде жұрнаққа айналған “ілдірік” қосылып, “өмілдірік” сөзі пайда болған. Жұрнақ деп отырған “ілдіріктің” алғашқы кездегі мағынасы “ілу” деген етістікті білдірген. Осы арқылы пайда болған “көзілдірік” сөзін еске алуға болады. Сөйтіп, “өмілдірік” дегеніміз “кеудеге ілетін” деген мағынаны ұғындырады екен” [4].

Сонымен, *сағалдырық* – сағаққа ілінетін, *өмілдірік* – аттың омырауына (өм/ом) ілінетін тұрман атаулары болса, *тығылдырық* – ер қапталының не алды, не арты басқаны білінсе, сырт көзге байқалмайтындай етіп, қаптал астына белгілі қалыңдықта қабатталған киіз. Ер қапталының ат қапталын баспауы үшін жасалған осы әдіс – тығылдырық деп аталады. Кейде мұны кепіл, кепіл киіз деп те атайды. Ал құйрыққа ілініп тұратын қайыс – *құйысқан* делінеді.

Жылқыға қатысты оны бағуға, баптауға қатысты заттық мәдениет лексикасына: *мама ағаш, қамшы, құрық, шалма* т.с.с. жатады. Бұл топшаға енетін сөздерді “нағыз кәсіптік сөздер” десе болады. Бұлар – тікелей жылқы малын күтіп-баптауға, бәйге атын сынауға, жаратуға қатысты пайда болып, қалыптасқан атаулар. Бұл топшаны: 1) жылқыны күтуге, бағуға қатысты зат атаулары, 2) аттың дене мүшелерінің атаулары, 3) бәйге атын жаратуда қолданылатын құрал атаулары деп жіктеуге болады.

Қазақта жылқыны жігіттің жігіті ғана бағады деген сөз бар. Өйткені жылқы жатын малына есептелмейді. Әсіресе, қазақы жылқы тебінге үйренген жануар. Қорада тұрса оның алдынан жем-шөп үзілмеуі керек, себебі, жылқы күйіс қайтармайды. Жылқы малы суыққа төзімді болғандықтан жылқышылар жылқыны үйірлеп қоста жатып бағады. Жылқыны күтуге, бағуға қажетті құрал атауларына: *мама ағаш, қамшы, құрық, шалма*, т.с.с. сөздер жатады. Жылқыны бағуға, баптауға қажетті құрал атаулары топшасына жылқыны байлауға, ұстауға, басқаруға, үйретуге т.б. арналған құрал-жабдық атаулары да енеді.

Керме, желі, шалма, күнде, тұсамыс, шідер тәрізді сөздер жылқыны байлап қоюға, ауыл маңында байлап ұстауға арналған заттардың атаулары. *Бұқар ай туғанша көзінің шырымын ала тұрмақ боп, атын тұсап тастап, ерін жастық, тоқымын төсек етіп, сексеуілдің түбіне қисая кетті* [2,380]. *Жаугершілік заман, жауға шабатын жігіттердің аттары белдеуде тұрған. Біразы жақын маңда шідерлеулі жайылып жүрген* [2].

Аталған топқа қатысты *мама ағаш* деген сөз бар. Мама бие деп халқымыз көп құлындаған, өте сүтті биені айтады. Оның сүтін құлыны еміп, тауыса алмайды. Құлыны еміп болғаннан кейін, көп уақыт өтпей исініп тұрады. Оны қазақ киелі мал санап, түлік басы деп қастерлейді. Ал *мама ағаш* сөзінің мағынасы – “ат байлауға арналған керте. Аста, тойда көп адам атпен келіп түсетін жерге ағаштан керте жасап, яғни биіктеу екі мықты қада қағылып, сол екі қаданың арасы жоғары жағынан ұзынша сырғауылмен қосылады. Ол керегінше бір ғана емес, бірнешеу де болуы мүмкін. Кейбір бай ауылдар жәй күндері де *мама ағаш* орнататын болған. Сондай-ақ кемеліне келген, жайқалып жақсы өскен, мәуелі жеміс ағашын да *мама ағаш* дейді” [4]. Ал мамы – қырғыз тілінде “бағана”, “қада” деген мағынада қолданылады. Ал оны қазақтар кейде атағаш, атбайлағыш деп те атай береді.

Жылқы байлайтын *мама ағашты* ертеректегі түркілерде мифологиялық таным бойынша “алтын қазық” деп атаған. Ертеректе үй егесі *мама ағашты* көшкенде тастамастан алып жүрген. Оны кейбір дәулеті тасқандар тіпті дәріптеп, күміспен күштеп те қоятын болған. Бұдан көшпенділердің жылқы

түлігіне табынушылығымен қоса, мама ағаштың құт-берекенің түп қазығы атрибутын атқаратындығы белгілі болды [5].

Жылқыны басқаруға, бағындыруға, асау үйретуге қажетті құрал атауларына: *шалма, қыл арқан, қамшы, құрық* т.с.с. жатады. Біз бұл топшадан қамшы сөзіне ерекше тоқталмақпыз. Қамшы деп қайыстан өрген, тобылғы сапты, көлік жүргізу үшін пайдаланылатын құралды айтады. “Жалпы “қамшы” сөзі атау болудан бұрын етістік қызметін атқарған. Оны біз чуваш, тува сияқты тілдер дерегінен білеміз. Айталық, чуваш тілінде “хамсар” біздегі “сермеу”, “кезену” мағыналарын берсе, тува тілінде “ұру, соғу” – “кымчылар” делінеді. Қазақ тілімен туыстас тілдердің ішінде ең әріден келе жатқан, ежелгісі – чуваш тілі. Бірте-бірте “қамшы” сөзі өзінің алғашқы “сермеу”, “кезену” мағыналарынан айырылып, біздің тілімізде атау болып қалыптасқан” [4].

Қамшының өрілуіне, сабының неден жасалуына қарай түрліше атаулары бар: *бұзау тіс, дойыр (дүр), дырау, тобыршық қамшы, шыбыртқы, төрттаспа, тобылғы сапты қамшы* т.с.с. *Ол атын ойнатып Абзал ақсақалдың қасына жетіп барды да, мүсіндей қозғалмай тұрған ел ағасын бұзау тісті, қорғасын бауырлы тобылғы қамшысымен дәл басынан тартып, тартып жіберді* [3].

Қамшыны қазақ халқы тек шаруашылық құралы деп қарамайды, оны ер қаруы деп біледі. Қазақ ұғымында қамшының артқарар қызметтері, символикалық мәні өте зор. Қолдың қаттылығы, жұмсақтығы немесе береке бірге кетпесін, ұшығы жерде қалсын деп, қамшыны қазақ сыйға тартқанда қолға ұстатпай, жерге тастайды. Ел іші бүлініп, араздық, даудың арты жауласуға дейін баратын кездерде жаушылардың төрге қамшысын ала шығатын кездері болады. Бұл – жақсылықтың нышаны емес, қазақ жайшылықта қамшыны ұстап төрге шықпайды. Жайшылықта қамшы ұстап төрге озу ерсі қылық саналады. “Елдестіркемек – елшіден, жауластырмақ – жаушыдан” демекші, бұл – дөңайбат, сес көрсетуді білдіреді.

Ертеде билер кеңесінде, ірі дауларды шешу кезінде сөз алу үшін қамшысын алға тастайтын болған. Бұл дәстүр қамшы тастау деп аталады. І. Есенберлиннің “Көшпенділер” тарихи трилогиясында осы дәстүр туралы төмендегідей деректер келтіріледі: *Сөз астарын түсінген қызба мінезділеу Темір би сөз таластырғысы келіп кетіп, ежелгі дәстүр бойынша, айыр тісті, алтын сыммен оралған тобылғы сапты қамшысын алдына тастай салды* [2].

Қамшы ұстаудың түрлі ишара белгі білдіретін мәні болған. Егер үйге келген адам қамшысын босағаға қалдырмаса, жай келмегені, білеп қолына қатты ұстаса – онда дауласып, жанжалдасуға келгені де, ...егер қамшыны төрге алып шығып, ортаға тастаса – көпке созылған жанжалдан шаршап, бітімге келейік, қашанғы созамыз дегенді білдіргені екен, кірісімен қамшысын тастамастан жамбасының астына салып отырса, дауға келдім деген ишарасы екен [5].

Қамшыны ұстаудың өз этикеті бар: жаяу адам қамшыны бүктеп ұстаса, ал салт атты оны оң қолының білегіне іліп, сол қолымен аттың тізгінін

ұстауға тиіс. Тіпті атты қамшылаудың да өз жөні бар, сәні бар. Оны жазушы романда шебер пайдаланады: *Рабиу-Сұлтан-Бегімдей ерекше салтанатымен емес, Жаған өз келбетімен, жасынан ат құлағында ойнап өскен көшпелі елдің қызы екенін көрсетіп тұрған ерекше отырысымен, қамшыны сипай тартқан болмысымен көздің жауын алады* [2].

Жалпы қазақ дүниетанымында қамшы түрлі символикалық мәнге ие. Бойжеткен қызға құда түсуге келген адамдар ертеректе қыз үйінің төріне қамшысын іліп кететін болған. Бұл – қыз енді біздікі, біздің болашақ келіміз дегенді білдірген. Кейде жігіт жақ тым ұзақ хабар-ошарсыз жатып алса, қыз әкесі қамшыны иесіне қайтарып жіберетін. Бұл дәстүр қамшы қайтару деп аталады. Қазақтардың беташарда келіннің бетін ақ желегіне қол тигізбей қамшының сабымен немесе домбырамен ашу, сол сияқты аяғы ауыр әйел босанатын үйдің төріне қамшы ілу, ауруды қамшымен ұрып емдеу тәрізді дәстүрлері мен ырым-тыйымдары қамшыны киелі санап, жын-шайтаннан сақтайды деген түсініктен пайда болған. Сол сияқты ер адамдарға әйелінің қазасын қамшының сабы сынды деген сөздермен білдіретін. Кей зерттеушілердің бұл естірту мен жұбатуды қамшының сабы сынса, ауыстырарсың, әйелің өлсе, басқасын аларсың деп түсіндіруі, біздіңше, дұрыс емес, қамшы – жолаушының жылқыдан өзге жалғыз жол серігі, жылқыны басқаратын, дұрыс бағытқа жол сілтеп отыратын құрал. Ендеше, қамшыдан айырылу немесе сабы сыну – өмір серігіңнен айырылдың, ақылшыңнан айырылдың дегенге меңзесе керек.

Шығармада жиі қолданылатын тағы бір атау – құрық. *Үзеңгісін шірене арт жағына қарай қисая, қолындағы құрығын қос қолдап бұрай тартып жанаса жабысып келеді. Күндікке шапқан жүйрік шаршады ма, әлде мойнына түскен құрықтың қыл арқаны батты ма, екі бүйірін солқылдата демін алып, үстінен тері көпсіп бұрқырап, қамыс құлағын қайшылай теңселе барып тоқтады* [2].

Құрық – “жылқы ұстайтын бас жағында ілмек жібі бар ұзын ағаш. Ал оның атауын ертедегі түркі тілдері сөздігінен табуға болады. Онда “уқрук” сөзі күнделікті тұрмыста қолданылып жүрген “арқан” ұғымын білдіреді. Дыбыстардың орын алмастыруы нәтижесінде “уқрук” – “құрық” болып өзгерген. Кейбір түркі тілдерінде арқаннан жасалған ілмекті – “һурка” деп атайды. Бұл да арқанның алғашқы атауы “уқрук” сөзінен шыққан” [4]. Ал құрық сөзінен *құрықшы* атауы жасалған.

Шығармада шылбыр сөзі жиі кездеседі. Шылбыр – “атты қазыққа байлауға арналған жүгенге бекітілген ұзын жіп. ...өз атауын жүн мен қылға байланысты алған деуге болады. Өйткені ертедегі түркі тілдерінде ешкі мен қой жүні мағынасын білдіруде “чүбүр” сөзі қолданылған. Әдетте, ешкінің түбітінен басқа түгі “жүн” емес, “қыл” болып аталады. Ешкінің қылы да, қойдың жүні де ертеректе “чүбүр” деп айтылса, екі заттың қосылып келіп, есілуінен пайда болған арқан сияқты жіптің “шылбыр” аталуы заңды деп ойлаймыз” [5].

Жылқыдан алынатын өнім атаулары және өнім алуға, сақтауға қажетті зат (ыдыс) атауларын аты айтып тұрғандай, үшке бөліп қарастыруға болады. Мақала көлемі көтермегендіктен, бұл атауларды қарастырмадық.

Қорыта келе, І. Есенберлиннің “Көшпенділер” тарихи трилогиясында жылқыға қатысты кәсіби лексика молынан қамтылған. Бұны “Көшпенділер” жанрымен байланысты дер едік. Романға арқау болып отырған уақыт желісі көшпенді өмір салтын ұстанған қазақ халқының өмір-тарихындағы ең қиын, қауіп-қатерге толы, жаугершілік заман болғандықтан, ел мен жердің азаттығын қорғап қалу жылқысыз, атты әскерсіз мүмкін емес еді. Ал барлық ат-әбзелі, ер-тұрманы сай әскер жеңіске бастар бір көздей еді. Бұл жағдай романда жылқыға қатысты заттық мәдениет лексикасының мол қамтылуына бірден-бір сара жол ашқан. Жалпы жылқымен біте қайнасқан көшпенді ата-бабаларымыздың өмірін бейбіт заманда да ішсе – сусын, жесе – ет, мінсе – көлік болған жылқысыз елестету қиын. Сол себептен де романда жылқыға қатысты заттық мәдениет лексикасы молынан қамтылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. – Алматы: Қазақстан, 1995. -240-б.
- 2 Есенберлин І. Көшпенділер. Тарихи трилогия. – Алматы: Жазушы, 1986. Он томдық шығармалар жинағы. 6 том. 1 - 2 кітап. -600-б.
- 3 Есенберлин І. Көшпенділер. Тарихи трилогия. – Алматы: Жазушы, 1986. Он томдық шығармалар жинағы. 7 том. 3 кітап. -328-б.
- 4 Нұрмағамбетов Ә. Сөз сырына саяхат. – Алматы: Жалын, 1990. – 128-б.
- 5 Тоқтабай А., Сейтқұлова Ж. Төрт түліктің қасиеті. – Алматы, 2005. – 192-б.